

СВІТЛАНА ВЯЧЕСЛАВІВНА ХАРЧЕНКО,

кандидат психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0002-5149-7892>,
e-mail: psy@univd.edu.ua

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ НА ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКИ КУРСАНТІВ ЗВО ЗІ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ В СИТУАЦІЯХ ФРУСТРАЦІЇ ТА СТРЕСУ

Висвітлено результати дослідження взаємозв'язків здібностей соціального інтелекту й особливостей поведінки курсантів закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання в ситуаціях фрустрації та стресу. Виявлено, що більш високий рівень соціального інтелекту курсантів сприяє перешкодно-домінантному реагуванню в ситуації фрустрації та прояву стратегії «імпульсивні дії» в стресовій ситуації. З'ясовано, що знижений рівень соціального інтелекту курсантів пов'язується з екстрапунітивною реакцією в ситуації фрустрації й такими стратегіями поведінки в стресовій ситуації, як «непрямі дії» та «асоціальні дії».

Ключові слова: соціальний інтелект, здібності соціального інтелекту, курсант, поведінка в ситуації фрустрації, поведінка в ситуації стресу.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Професійна діяльність працівників поліції належить до складних видів праці, вона характеризується нетривіальністю вирішуваних завдань, раптовістю виникнення кризових ситуацій, напруженістю тощо. Професійне спілкування поліцейського часто відбувається в ускладнених умовах, умовах фрустрації та стресу. На думку В. М. Куніциної, людина, яка має розвинений соціальний інтелект, уміє протистояти стресам [1]. М. М. Фетисова підкреслювала, що в екстремальних ситуаціях соціальний інтелект є певним орієнтиром, який визначає поведінку людини. Учена встановила, що чим вищим є рівень соціального інтелекту майбутніх правоохоронців, тим вищою є їх готовність до діяльності в екстремальних ситуаціях та успішність їх подолання [2].

Таким чином, необхідним є уточнення характеру впливу здібностей соціального інтелекту майбутніх поліцейських на особливості їх поведінки в ускладнених умовах взаємодії, а саме умовах фрустрації та стресу.

Стан дослідження проблеми

Соціальний інтелект є системою спеціальних інтелектуальних здібностей, які забезпечують адекватне відображення суб'єктом ситуації міжособистісної (внутрішньогрупової) взаємодії в динаміці з урахуванням ситуаційних впливів. Учені вивчали особливості спілкування осіб із різним рівнем соціального ін-

телекту, серед іншого і студентів на етапі фахової підготовки до професійної діяльності типу «людина – людина», до якого належить і діяльність поліцейського.

О. Б. Мартинюк та А. В. Держакова наводять дані, що невисокий рівень соціального інтелекту багато в чому визначає неуспішність спілкування особи навіть у звичайних умовах. Так, за їхніми даними, студенти з рівнем соціального інтелекту нижче середнього часто мають залежний тип реагування в комунікативних ситуаціях і труднощі в реагуванні на висловлювання партнера, вони не вміють робити та приймати знаки уваги (компліменти), адекватно реагувати на критику та поведінку співрозмовника, який їх зачіпає або провокує, звертатися з проханнями та відмовляти в проханнях тощо [3].

Л. М. Даукша та Т. М. Парай з'ясували, що чим вищим є соціальний інтелект студентів, тим нижчою – їх категоричність, консерватизм в оцінках інших, тим більшою мірою вони вміють приховувати або згладжувати неприємні почуття в разі зіткнення з некомунікабельним партнером [4].

М. Л. Тарасенко досить ретельно описує особливості спілкування студентів із різними рівнями соціального інтелекту. Учена виявила, що у студентів із дуже високим рівнем соціального інтелекту спостерігалися сильне збільшення маніпулятивних тенденцій, знижений рівень особистої гідності, висока

обережність (низькі показники імпульсивності), догматичність мислення, низький рівень моральної свідомості водночас із високим відчуттям задоволеності спілкуванням і стосунками у близькому колі. За даними автора, у студентів із високим рівнем соціального інтелекту не було проблем у спілкуванні, вони мали високу сумісність, контактність, гнучкість, адаптивність і свободу у спілкуванні. У студентів із низьким і середнім рівнями соціального інтелекту були труднощі в міжособистісному спілкуванні, для них є характерними жорстко-консервативний та авторитарно-агресивний стилі спілкування [5].

За даними Н. О. Філіної, студенти з низьким рівнем розвитку соціального інтелекту прагнуть лідерства та влади, можуть мати вагу в очах інших, розпоряджатися й мати успіх, вони ігнорують чужі бажання, проявляють домінування та непоступливість. У процесі комунікації вони використовують головним чином рішучу й категоричну форму прохань, а в разі опору можуть проявляти агресію, недружелюбність і гнів, часто демонструють наполегливість та упертість, а також ігнорування узвичаєних у суспільстві правил, критично ставляться до думок інших, рідко їх ураховують [6, с. 19].

Отже, вплив соціального інтелекту на особливості спілкування у звичайних умовах у майбутніх фахівців професій «людина» – «людина» активно вивчається у психологічній науці, але кількість досліджень впливу здібностей соціального інтелекту працівників поліції на їх поведінку в ситуаціях фрустрації та стресу є недостатньою.

Мета і завдання дослідження

Метою було описати емпіричні дані щодо взаємозв'язку соціального інтелекту й особливостей поведінки курсантів ЗВО зі специфічними умовами навчання в ускладнених умовах спілкування. *Завданнями* роботи стало:

1) вивчення взаємозв'язків здібностей соціального інтелекту та особливостей поведінки майбутніх поліцейських ситуації фрустрації, а саме в умовах виникнення ускладнень на шляху до досягнення мети або до вирішення завдання;

2) виявлення взаємозв'язків здібностей соціального інтелекту та стратегій подолання стресу у майбутніх поліцейських.

Наукова новизна дослідження

Уперше досліджено взаємозв'язки здібностей соціального інтелекту майбутніх поліцейських з особливостями поведінки в ситуаціях фрустрації та стресу.

Методи дослідження

У дослідженні були використані такі психодіагностичні методики: методика діагностики соціального інтелекту Дж. Гілфорда, фрустраційний тест С. Розенцвейга й опитувальник SACS С. Хофбола. Статистична обробка результатів здійснювалася за допомогою критерію рангової кореляції Спірмена.

Дослідження проводилося на базі Харківського національного університету внутрішніх справ. Були обстежені курсанти молодших курсів у кількості 40 осіб.

Результати дослідження

За С. Розенцвейгом, стан фрустрації за спрямованістю може виражатись у трьох формах поведінки (реакцій) людини – екстрапунітивній, інтрапунітивній та імпунітивній. Екстрапунітивна форма пов'язується з виникненням внутрішнього «підбурювача» агресії, спрямованістю реакцій назовні: людина звинувачує в тому, що скоїлося, обставини, інших людей тощо. У неї з'являються драгівливість, досада, озлобленість, упертість, прагнення будь-що досягати поставленої мети. Поведінка суб'єкта стає малопластичною й примітивною, використовуються завчені раніше форми, навіть якщо вони не ведуть до бажаного результату. Інтрапунітивна форма реагування на фрустрацію характеризується аутоагресією: звинуваченням себе, почуттям провини. У людини пригнічується настрій, з'являється тривожність, вона замикається. Під час вирішення ситуації така людина вдається до більш примітивних форм поведінки й обмежує види діяльності. Імпунітивна форма реагування відображає ставлення до невдачі як до неминучої або малозначимої події, яку згодом можна виправити; людина нікого не звинувачує [7, с. 363].

Ці дослідження свідчать, що розвиток соціального інтелекту та окремих його здібностей істотним чином зумовлюють поведінку обстежених курсантів у ситуації фрустрації (див. табл. 1).

Як відображено в таблиці 1, ворожість та осуд, спрямовані на зовні (фактор Е), в обстежених курсантів були пов'язані позитивним зв'язком різної інтенсивності із загальним рівнем соціального інтелекту та більшістю здібностей, що входять до його складу. Але ця спрямованість поведінки учасників дослідження виявилася достовірно ($p \leq 0,01$) негативно пов'язаною з рівнем розвитку здібності до логічного узагальнення й виділення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини (2 субтест «Групи експресії»).

Вираженість очікувань курсантів, що хтось сторонній має вирішити ситуацію фрустрації (фактор *e*), була достовірно ($p \leq 0,05$) позитивно пов'язаною з рівнем соціального інтелекту та більшістю здібностей, що входять до його складу. При цьому така спрямованість поведін-

ки учасників дослідження виявилася статистично достовірно ($p \leq 0,05$) негативно пов'язаною з рівнем розвитку здатності розуміти логіку розвитку ситуацій взаємодії та значення поведінки людей у цих ситуаціях (4 субтест «Історії з доповненням»).

Таблиця 1

Особливості взаємозв'язків здібностей соціального інтелекту й особливостей поведінки курсантів у ситуації фрустрації

Фактор	Субтести методики соціального інтелекту Дж. Гілфорда, r_s				
	1 субтест	2 субтест	3 субтест	4 субтест	Загальний рівень
E'	0,11	0,15	0,04	0,26	0,20
E	0,45**	-0,41**	0,27	0,21	0,22
e	0,52**	0,31*	0,38*	-39*	0,45**
I'	0,00	0,27	0,32*	-0,78**	0,06
I	-0,44**	0,09	-0,49**	-0,30	-0,49**
i	-0,35*	0,11	0,07	0,03	-0,07
M'	-0,27	0,12	-0,59**	0,14	-0,34*
M	-0,30	0,22	0,06	0,01	-0,01
m	-0,38*	0,13	-0,17	0,02	-0,20
GCR	-0,09	0,13	-0,17	0,02	-0,20

Умовні позначки: * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$.

За даними таблиці 1, осуд, спрямований на самого себе (фактор I), у ситуації фрустрації був достовірним ($p \leq 0,05$) негативним зв'язком пов'язаний у обстежених курсантів із рівнем соціального інтелекту та більшістю здібностей, що входять до його складу.

Як відображено в таблиці 1, заперечення труднощів ситуації фрустрації (фактор M') було негативно ($p \leq 0,05$) пов'язане з загальним рівнем соціального інтелекту курсантів, але зв'язок з окремими здібностями, що входять до складу соціального інтелекту, був неодно-

начним. Надія, що час і нормальний перебіг подій вирішать проблему, що необхідно просто почекати або що взаєморозуміння й взаємоповажливість усунуть ситуацію фрустрації (фактор m), були пов'язані негативним зв'язком із рівнем соціального інтелекту.

Отримані в дослідженні результати певною мірою підтверджують дані В. Є. Василенко, що екстрапунітивні реакції пов'язані з рівнем інтелекту негативно, а інтрапунітивні й імпульсивні – позитивно [7, с. 364] (див. табл. 2).

Таблиця 2

Особливості взаємозв'язків здібностей соціального інтелекту й особливостей реагування курсантів у ситуації фрустрації

Тип реагування у фруструючій ситуації	Субтести методики соціального інтелекту Дж. Гілфорда, r_s				
	1 субтест	2 субтест	3 субтест	4 субтест	Загальний рівень
Екстрапунітивні реакції	-0,27	0,13	-0,53**	-0,05	-0,35*
Інтропунітивні реакції	0,30	-0,41*	0,22	0,18	0,12
Імпульсивні реакції	-0,11	0,40*	0,30	-0,24	0,21
Реакція з фіксацією на перешкоді	0,53**	-0,29	0,31	0,08	0,29
Реакція з фіксацією на захисті «Я»	-0,29	0,44**	-0,06	-0,37*	-0,08
Реакція з фіксацією на задоволенні потреби	-0,49**	0,03	-0,41*	0,14	0,14

Умовні позначки: * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$.

Як показано в таблиці 2, екстрапунітивні реакції, спрямовані на оточення у формі підк-

реслення ступеня ситуації фрустрації, у формі осуду зовнішньої причини фрустрації або

зобов'язання іншої особи вирішити цю проблему, були негативним зв'язком пов'язані з рівнем соціального інтелекту курсантів і більшістю здібностей, що входять до його складу. Інтрапунітивні реакції, спрямовані на себе, коли ситуація фрустрації сприймається як сприятлива або коли суб'єкт бере на себе відповідальність за її виправлення, були пов'язані позитивним зв'язком із рівнем соціального інтелекту курсантів і більшістю здібностей, що входять до його складу. Ця спрямованість поведінки учасників дослідження виявилася статистично достовірно ($p \leq 0,05$) негативно пов'язаною з рівнем розвитку здібності до логічного узагальнення й виділення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини (2 субтест «Групи експресії»). Імпунітивні реакції, коли ситуація фрустрації розглядається як малозначуща або як така, що може бути виправлена, коли варто лише почекати, були пов'язані позитивним зв'язком різної інтенсивності з рівнем соціального інтелекту курсантів і деякими здібностями, що входять до його складу.

За даними таблиці 2, реакція з фіксацією обстежених курсантів на перешкоді позитивним зв'язком різної інтенсивності пов'язува-

лася з рівнем соціального інтелекту курсантів і більшістю здібностей, що входять до його складу, лише зв'язок зі здатністю до логічного узагальнення й виділення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини (2 субтест «Групи експресії») був негативним. Реакція з фіксацією на захисті «Я» була негативно пов'язана зі здатністю передбачати наслідки поведінки суб'єктів у певній ситуації (1 субтест «Історії із завершенням»). Реакція з фіксацією на потребі вирішити ситуацію, яка виникла, була достовірно негативно ($p \leq 0,01$) пов'язаною зі здатністю передбачати наслідки поведінки суб'єктів у певній ситуації (1 субтест «Історії із завершенням») та здатністю розуміти зміну значення подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, що їх спричинила (3 субтест «Вербальна експресія»).

У дослідженні у курсантів виявлено статистично достовірний ($p \leq 0,01$) кореляційний зв'язок рівня соціального інтелекту та прямої стратегії подолання стресової ситуації «імпульсивні дії» й достовірний ($p \leq 0,01$) зворотній зв'язок із маніпулятивною стратегією «непрямі дії» та асоціальною стратегією «асоціальні дії» (див. табл. 3).

Таблиця 3

Особливості взаємозв'язків здібностей соціального інтелекту й особливостей реагування курсантів у ситуації стресу

Шкала методики С. Хофбол	Субтест методики соціального інтелекту Дж. Гілфорда, r_s				
	1 субтест	2 субтест	3 субтест	4 субтест	Загальний рівень
Упевнені незалежні дії	-0,22	-0,57**	0,15	-0,13	-0,23
Вступ у соціальний контакт	0,08	0,01	0,06	0,28	0,21
Пошук соціальної підтримки	0,08	-0,05	0,18	0,20	0,23
Обережні дії	-0,34*	-0,31	0,29	0,22	0,00
Імпульсивні дії	0,16	-0,09	0,66**	0,08	0,46**
Уникання	-0,10	-0,18	-0,08	0,20	-0,02
Непрямі дії	-0,55**	-0,60**	-0,13	-0,10	-0,54**
Асоціальні дії	-0,55**	-0,72**	-0,40*	-0,22	-0,79**
Агресивні дії	0,04	-0,05	-0,29	0,00	-0,26

Умовні позначки: * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$.

За даними таблиці 3, рівень розвитку здібності курсантів передбачати наслідки поведінки персонажів у певній ситуації (1 субтест «Історії із завершенням») статистично достовірно негативно пов'язаний з такими стратегіями поведінки в ситуації стресу, як «обережні дії» ($p \leq 0,05$), «непрямі дії» й «асоціальні дії» ($p \leq 0,01$). Рівень розвитку у курсантів здібностей до логічного узагальнення й виділення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини (2 субтест «Групи експресії») статистично

достовірно негативно пов'язаний з такими стратегіями поведінки в ситуації стресу, як «упевнені незалежні дії», «непрямі дії» й «асоціальні дії» ($p \leq 0,01$). Рівень розвитку здібності курсантів розуміти зміну значення подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, яка їх спричинила (3 субтест «Вербальна експресія»), статистично достовірно пов'язаний зі стратегією поведінки в ситуації стресу «імпульсивні дії» ($p \leq 0,01$) та достовірно негативно – зі стратегією «асоціальні дії» ($p \leq 0,05$).

Обговорення результатів

Отримані дані демонструють, що розвинутий соціальний інтелект загалом позитивно впливає на поведінку курсантів у ситуаціях фрустрації та стресу. Курсанти із більш високим рівнем соціального інтелекту в ситуації фрустрації не схильні до реакцій звинувачення інших або обставин, найбільш вираженою у них є реакція фіксації на перешкоді та реакція очікування, що хтось сторонній має вирішити ситуацію фрустрації. Але в обстеженій групі курсантів окремі здібності, що входять до складу соціального інтелекту, були по-різному пов'язані з характером реагування в ситуації фрустрації. Так, здібність передбачати наслідки поведінки в певній ситуації виявилася позитивно пов'язаною з інтропунітивною реакцією та реакцією з фіксацією на перешкоді й негативно – з екстрапунітивною реакцією на фрустрацію, реакцією з фіксацією на самозахисті та реакцією з фіксацією на задоволенні потреби. Здібність до логічного узагальнення й виділення загальних істотних ознак у різних невербальних реакціях людини була позитивно пов'язана з імпульсивною реакцією на фрустрацію та реакцією з фіксацією на самозахисті й негативно – з інтропунітивною реакцією та реакцією з фіксацією на перешкоді. Здатність розуміти зміну значення подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, що їх спричинила, була пози-

тивно пов'язана з імпульсивною реакцією та реакцією з фіксацією на перешкоді та негативно – з екстрапунітивною реакцією на фрустрацію та реакцією з фіксацією на задоволенні потреби. Здатність розуміти логіку розвитку ситуацій взаємодії та значення поведінки людей у цих ситуаціях була негативно пов'язана з імпульсивною реакцією на фрустрацію та реакцією з фіксацією на самозахисті. На нашу думку, це свідчить про те, що домінування певної здібності в структурі соціального інтелекту значною мірою визначає поведінку суб'єкта в ситуації фрустрації.

Що стосується поведінки в ситуації стресу, то курсанти із більш високим рівнем соціального інтелекту схильні використовувати таку стратегію його подолання, як «імпульсивні дії», й уникати маніпулятивної стратегії «непрямі дії» та асоціальної стратегії «асоціальні дії».

Висновки

Курсанти із більш високим рівнем соціального інтелекту в ситуації фрустрації не схильні до зовнізвинувачувальних реакцій, найбільш вираженими у них є реакція фіксації на перешкоді й очікування, що хтось сторонній має вирішити ситуацію фрустрації. Ці курсанти в ситуації стресу схильні використовувати таку стратегію його подолання, як «імпульсивні дії», й уникати маніпулятивної стратегії «непрямі дії» та асоціальної стратегії «асоціальні дії».

Список бібліографічних посилань

1. Куницына В. Н., Казаринова Н. В., Погольша В. М. Межличностное общение : учеб. для вузов. СПб. : Питер, 2001. 544 с.
2. Фетисова М. М. Развитие социального интеллекта как компонента психологической готовности к деятельности в экстремальных ситуациях. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2007. № 4 (31). С. 25–27.
3. Мартынюк О. Б., Держакова А. В. Особенности социального интеллекта студентов гуманитарного вуза. *Вісник СевНТУ*. 2011. Вип. 124. С. 156–162.
4. Даукша Л. М., Парай Т. М. Социальный интеллект и коммуникативная толерантность будущих психологов // Современное состояние и перспективы развития психологии общения : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (г. Гродно, 8–9 окт. 2010 г.). Гродно : ГрГУ им. Я. Купалы, 2010. URL: https://psihologia.biz/psihologiya-psihologiya-obschaya_693/sotsialnyiy-intellekt-kommunikativnaya-36258.html (дата звернення: 04.06.2018).
5. Тарасенко М. Л. Трудности межличностного общения студентов с разным уровнем социального интеллекта : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Сургут, 2008. 26 с.
6. Филина Н. А. Социальный интеллект как фактор эффективности коммуникативного процесса между социальным педагогом и детьми группы риска : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. М., 2016. 25 с.
7. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. 2-изд. СПб. : Питер, 2013. 783 с.

Надійшла до редколегії 03.02.2019

ХАРЧЕНКО С. В. ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ОСОБЕННОСТИ ПОВЕДЕНИЯ КУРСАНТОВ УЧРЕЖДЕНИЙ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ СО СПЕЦИФИЧЕСКИМИ УСЛОВИЯМИ ОБУЧЕНИЯ В СИТУАЦИЯХ ФРУСТРАЦИИ И СТРЕССА

Представлены результаты исследования взаимосвязей способностей социального интеллекта и особенностей поведения курсантов учреждений высшего образования со специфическими условиями обучения в ситуациях фрустрации и стресса.

Выявлено, что более высокий уровень социального интеллекта курсантов способствует препятственно-доминантному реагированию в ситуации фрустрации и стратегии «импульсивные действия» в стрессовой ситуации. Определено, что сниженный уровень социального интеллекта курсантов связан с экстрапунитивной реакцией в ситуации фрустрации и такими стратегиями поведения в стрессовой ситуации, как «непрямые действия» и «асоциальные действия».

Ключевые слова: *социальный интеллект, способности социального интеллекта, курсант, поведение в ситуации фрустрации, поведение в ситуации стресса.*

KHARCHENKO S. V. THE INFLUENCE OF SOCIAL INTELLECT ON THE FEATURES OF THE BEHAVIOR OF CADETS STUDYING AT INSTITUTIONS WITH SPECIFIC LEARNING CONDITIONS IN FRUSTRATION AND STRESS SITUATIONS

Professional communication of a police officer often occurs in complicated conditions, frustration and stress. The influence of the factor of “social intelligence” on the features of communication in ordinary conditions of future specialists in the professions “man – man” is actively studied in psychological science. The objective of this study was to summarize empirical data on the interrelationships between social intelligence abilities and behavior patterns in the frustration and stress situation of cadets of higher educational institutions with specific learning conditions.

The following psycho-diagnostic methods were used in this work: J. Guilford’s social intelligence method, S. Rosenzweig’s test, and S. Hofball’s SACS personal questionnaire. Statistical processing of the results was carried out by using the Spearman’s rank correlation criterion. The research was conducted on the basis of Kharkiv National University of Internal Affairs. 40 freshmen cadets were surveyed.

It has been clarified that the level of development of social intelligence in general positively influences the behavior of surveyed cadets in a frustration and stress situation. It has been demonstrated that cadets with a higher level of social intelligence are not inclined to react to accuse other people and circumstances (extra-punitive reaction) in a frustration situation. The most marked is the reaction of concentrating on an obstacle and the expectation that someone else should resolve the frustration situation. But some abilities in the surveyed group of cadets that are part of the social intelligence were differently related to the character of the reaction in a frustration situation. In our opinion, this indicates that the domination of certain ability within the structure of social intelligence to some extent determines behavior in a frustration situation.

It has been determined that cadets with a higher level of social intelligence tend to use in the stress situation such a strategy to overcome it as “impulsive actions” and to avoid a manipulative strategy of “indirect actions” and anti-social strategy of “anti-social action”.

Key words: *social intelligence, abilities of social intelligence, cadet, behavior in a frustration situation, behavior in a stress situation.*